

nipäeval, 23. septembril ja kestis viis päeva. Meile peeti lootusi sisendavaid loenguid Euroopa tulevikust, eriti Taani Euroopa-liikumise juhtivate tegelaste poolt. Võttis aega, enne kui need mõtted juurduda said. Sain siit jälle häid taani kontakte, nõnda tekkis mul pikapeale tutvusi üle kogu maa.

Itaalia-sõiduks tuli mul klaarida palju formaalsusi. Esialgu pidin hankima terve rea viisaid: läbisõiduviisad Saksamaa ja Šveitsi jaoks, sissesõidu- ja peatusviisa Itaaliasse. Sain Pusta kirja põhjal kõik soovitud viisad, aga Itaalia peatumisviisa kehtis ainult kolm kuud, seda tuli mul kohapeal pikendada. September kulus viisade hankimisele. Ma ei soovinud sõita Rooma just kuumal aastaajal, lükkasin ärasõidu oktoobri lõpule.

Viimase nädala veetsin Haderslevi Mosteri pool, kes andis mulle kaasa korraliku reiskohvri ja seadis reisiks korda mu riidevarustuse. Hakkasin juba mõni aeg enne ärasõitu itaalia keelt õppima. Mul oli taani õpik "100 tundi itaalia keelt", milles olid vajalikumad väljendused sees. Lugesin siis valjusti ja püüdsin häälendamist harjutada. Lihtsamad käibesõnad sain selgeks.

Minu võõrastepass peegeldab tookordseid reisiprobleeme. Selles on välja- ja sissereisi templid kuupäevadega. Ka on näha, kui palju ma raha vahetasin. Itaaliasse sõiduks ei võtnud ma palju raha kaasa, vahetasin natuke vähem kui 400 Taani krooni. Olin saanud natuke stipendiumiavanssi, 30 000 liiri. Sellele lisaks andis Taani Rahvusvahelise Üliõpilaskomitee Århusi osakond mulle väikese reisistipendiumi – 200 krooni. Kõik olid väga vastutulelikud. Minu stipendium oli Taani rahas 3300 krooni. Lootsin sellega vähemalt pool, aga võib-olla ka kolmveerand aastat läbi saada. See pidi kohapeal selguma. Ma pidin algul oma väljaminekutest ülevaate saama, Itaalia elukallidust tundma õppima.

Vello Salo ei saanud mind kohapeal aidata, aga ta andis mulle Münsterist kirja teel ühe oma Rooma sõbra aadressi. See sõber pidi minu majutamise eest hoolitsema ning mulle hea nõuga abiks olema. Nii võisin rahuga alustada 28. oktoobril oma reisi.

(järgneb)

Avatud vaimu ja laiema haardega

Läänemere provintside arenguperspektiivid

Rootsi suurriigis 16./17. sajandil.

Eesti Ajalooarhiivi Toimetised –
Acta et Commentiones Archivi Historici
Estoniae, nr. 8 (15).

Eesti Ajalooarhiiv. Tartu, 2002. 238 lk.

Eesti Ajalooarhiiv (Eesti Riigi Keskarhiiv) jätkas 1996. aastal toimetiste sarja, mis sai alguse 1931. aastast *Polonica* kogu kataloogi avaldamisega ning katkes 1941. (1944.) aastast Liivimaa 1638. aasta Eesti ala kaguosa adramaarevisjoni publikatsiooniga. Sõjajärgsel ajal välja antud raamatud, esmajoones allikpublikatsioonid ja meetoodilised abivahendid ei taotlenud vormilist seotust eelnenutega.

Esimeseks publikatsiooniks taastatud sarjas oli artiklite kogumik Eesti Ajalooarhiivi 75. aastapäevaks. Viie aasta jooksul on ilmunud seitse toimetist, sama palju kui esimesel perioodil. Need on väikesformaadilised tagasihoidlikud publikatsioonid, mille pearõhk lasub sisul. Nüüd on aga toimunud teretulnud uuendus, 15. number on saanud suurema formaadi ja kenama kujunduse. Väga iseloomustavalt käsitleb see ka teemat, mis on eesti ajaloolasi eriti kütkestanud, nimelt Rootsi aega meie alal.

Rootsi aeg Eestis on kõige pikem periood, mil oli otsene seos Skandinaavia kultuuriruumiga. Sellel on väga tähtis osa eesti keele ja kultuuri arenguloos. Laiahaardelisemalt hakati seda uurima eelmise Eesti Vabariigi ajal, aga see töö katkes suurelt osalt 1940. aastal. 1944. aasta suurpõgenemisel sattus aga selle aja uurijaid Rootsi, kus nad nüüd said võimaluse töötada Rootsi allikmaterjalidega. Rootsi Riigiarhiiv meenutab tänuga eesti ajaloolaste-arhivaaride triumviraati: Evald Blumfeldt (1902–1981), Arnold Soom (1900–1977) ja Jakob Koit (1906–1988), kes mitte ainult ei korraстанud arhiive, vaid ka kasutasid neis Eestit puudutavaid materjale oma teaduslikes uurimustes. Neile lisanudisid nooremad uurijad, nii Aleksander Loit (sünd. 1925) kui ka eestirootslane Alvin Isberg (1918–1991). Rootslastest kirjutasid kunstiajaloolane Sten Karling (1906–1987) ning kirjandus- ja keeleteadlane Per Wieselgren (1900–1989). Viimane jätkas kuni 1971. aastani ajakirja *Svio-Estonica*

väljaandmist, millest ilmus Rootsisis 11 köidet. Samapalju köiteid ilmus ajavahemikul 1945–1990 Eesti Teadusliku Seltsi Rootsisis aastaraamatust, kus on avaldatud selleteemalisi uurimusi ka teistel teadlastel. Väga agar Rootsi Riigiarhiivi kasutaja oli õigusajaloolane Ilmar Arens (1912–1994), kes tihti avaldas oma uurimustulemusi ka pagulasajalehtede veergudel.

Selle arhiivi materjale on kasutanud ka siinkirjutaja. Tulemustest mainiksin kahte suuremat uurimust: umbes 200-leheküljeline ülikooli eritöö Karl XI talupoja-poliitika Eesti- ja Liivimaal (1952, käsikiri) ning Kuressaare linnakooli ajalugu (1989). Viimase kooli kohta on samal aastal ilmunud koguteoses "Eesti kooli ajalugu I" ainult paar lauset.

Ülevaatlilikult on Rootsi aja historiograafilisi aspekte käsitlenud Rootsi eesti ajaloolaste noorema põlve esindaja, praegu Kieli ülikooli professor Hain Rebas (sünd. 1943), esiteks Eesti Teadusliku Seltsi Rootsisis aastaraamatus (X, 1985–1987, Stockholm 1988, lk. 45–78, ulatusliku bibliograafiaga), hiljem saksa keeles koguteoses "Acta Visbyensia" (VIII, Visby/Uddevalla 1989, lk. 199–222).

Poola-aegne Tartu oli jesuiitide arvates hea lähtekoht katolitsismi levitamiseks Skandinaavias. Eestit okupeerinud N. Liit kasutas Tartut samas suunas marksistliku ajalookäsitluse propageerimiseks. Selleks hakati siin 1956. aastal välja andma peamiselt venekeelset aastaraamatut "Skandinaavia kogumik" ("Skrifter om Skandinavien/Skandinavskij sbornik"). Selle eessõnas kuulutati, et eesmärk oli suunata skandinavistide töö "valgete laikude" ja ebaselgemate ning vaieldavate küsimuste, aga ka suurte probleemide uurimisele, saavutades nende teadusliku, marksistliku lahenduse hoolika kompleksse uurimismeetodi abil.

Sellest ideoloogilisest deklaratsioonist hoolimata sisaldavad need väljaanded ka häid fakte, eriti Vene ja Rootsi suhetest Moskva arhiivide põhjal. Toimetamisel tõmmati varsti kaasa Helmut Piirimäe, kes oli 1978–1990 selle toimetuskolleegiumi esimees.

Skandinaavias ei osutatud sellele initsiatiivile erilist tähelepanu. Seda mõjutas fakt, et publikatsiooniga ei kaasnenud tavalist otsust uurijate koostööd koos isiklike kontaktidega. Pealegi kasutati selles suurelt osalt "rahvusvahelise suhtlemise", s.t. vene keelt. Eestis vaadati seda ikkagi kui üht õhuauku. Sellele toetudes sai Tartu ülikool lugeda Rootsi ajaloo erikursust, mis üldiselt ei kuulunud erikursusena NSVL vennalike rahvaste ajaloo juurde. Skandinaavia ajaloo-uurijatele jäi Tartu oma arhiiviga suletud linnaks, kust erandjuhtudel sai laenata mõningaid materjale Tallinna. Eesti ajaloolastel oli aga raske saavutada väljasõiduluba, mis tõkestas nende teed Rootsi arhiividesse.

Väikese prao selles raudeesriides saavutas Helmut Piirimäe. Algul lähtuti aastast 1802 Tartu ülikooli asutamisaastana, aga 350 aasta juubeli lähenemisel õnnestus siiski saada tunnustust asutamisaastale 1632 ja Helmut Piirimäe sai lõpuks ka loa selle juubelipublikatsiooni ettevalmistuseks sõita Rootsi. Tema koostatud Tartu ülikooli ajaloo esimene köide (1632–1798, ilmunud 1982) tähendab läbimurret sel alal. Kui aga ülikooli vanema matriikli (1632–1710, ilmunud 1984) koostaja Arvo Tering soovis selle täiendamiseks tutvuda Rootsi materjalidega, öeldi talle ära, nii et tema, nagu paljud teisedki, oli sõltuv välismaa kolleegide poolt saadatud koopiastest. Sel kombel püüti tõkestada otsest kontakti pagulaskolleegidega. VEKSA liini kaudu pääsesid siiski mõned usaldatavamad Rootsi.

Eesti taasvabanemisel kadusid tõkestused ja praegu võib öelda, et ajaloo-uurimise alal pole suhted Eesti ja Rootsi vahel kunagi olnud nii tihedad. Moodne areng on lühendanud ja lihtsustanud reise, Rootsi Riigiarhiivi lugemissaal on nihkunud palju lähemale. Selles arhiivis töötanud eestlased on jätnud endast parimad mälestused. See hea maine tuleb kasuks nende kaasmaalastele, kes kasutavad nüüd avatumaid uurimisvõimalusi. Tulemused näitasid end kiiresti: Rootsi aja teemalised artiklid Kleios ja hiljem selle järglase, vana Eesti nimega ajakirja Ajalooline Ajakiri veergudel, pühendusteostes ning ka mujal, kogumikud ja doktoritööd, nagu näiteks Margus Laidre suurepärase sõjaajalooline teos "Üks hä tru ja õige sulane..." (1999) ja Enn Küngi tuumakas monograafia Narva osast Rootsi majanduspoliitikas (2001).

Eriti aktiivsed on olnud Eesti Ajalooarhiivi arhivaarid. Enn Küng lõi 1996. aastal kontakti üle Läänemere ja tõi Kodu-Eesti ajaloo teadusse pagulusest tagasi vanameister Arnold Soomi tema mälestuste ja artiklitega. On kujukas näide, et toimetiste esimene number samast aastast juhataetaks sisse Eesti Riigi Keskarhiivi kauaaegse direktori Otto Liivi uurimusega Tallinna ajalooos Rootsi aja teisel poolel. Sel kombel on taastatud ja tugevdatud järjepidevus ajaloo-uurimise alal. Ka teistes vahepeal ilmunud toimetistes leidub selleteemalisi artikleid. Viimane on aga täielikult sellele pühendatud, sisaldades ühe 2000. aastal aset leidnud konverentsi ettekandeid, millele on lisatud veel mõned.

Tugeva aluspõhja paneb Aleksander Loidi sissejuhatav ülevaade Läänemere provintside riigiõiguslikust asendist Rootsi suurriigis. Autoril on väga head eeldused, ta on elanud, töötanud ja uurinud Rootsisis, tunneb põhjalikult selle maa ajalugu ja annab siin ka hea analüüsi. Ta konstateerib, et nende provintside riigiõiguslikku asendit Rootsi Läänemereimpeeriumis pole kunagi ametlikult ega

kohustavalt fikseeritud, et on püütud uuendusi ja reforme läbi viia läbirääkimiste ja kokkulepete teel kohalike korporatsioonidega. Rüütelkondade põhihoiakuks oli äärmine partikularism, mis mõjutas tugevasti nende provintside jäämist Rootsi riigis võorkehaks. See pole just uudiseks, selle järel-duse tugevaks küljeks on mõjukas argumentat-sioon faktide taustal.

Arvo Tering käsitleb üksikuid aspekte Eesti- ja Liivimaa haritlaskonna kujunemisest 17. sajandil. Ta on juba aastaid seda teemat uurinud, lähtudes Tartu ülikooli rollist. Pärast Eesti taasvananemist on tema uurimisvõimalused laienenud, nii et ta on saanud läbi töötada eriti nende Saksamaa ülikoo-lide arhiive, kus said oma kõrghariduse paljud Eesi-, Liivi- ja Kuramaa noormehed, kes oma kodu-maal moodustasid haritlaskihi, mis mõjutas koha-liku kultuuri arengut. Eesti ja läti päritolu noor-meestel olid 17. sajandil minimaalsed, peaaegu olematud võimalused ülikooli minna. Mitmed autori uurimused on juba leidnud tee välismais-tesse publikatsioonidesse, nende hulgas tema kä-sitlused kontaktidest Turu, Halle ja Königsbergi ülikooliga. Käesolevas uurimuses saame ülevaate põhilisest arengust, kusjuures juhitakse tähelepa-nu mitmele võtmeküsimusele, mis ootavad veel uurijaid. Seda tööd kergendaks tema poolt välja-andmiseks ette valmistatud Eesti-, Liivi- ja Kura-maalt pärinevate üliõpilaste matrikkel.

Arvo Tering nendib, et talupojapäritolu noor-tel polnud kuni 17. sajandi lõpuni mingeid võima-lusi akadeemilisteks õpinguteks, sest kuni 1680. aastateni puudus neil isegi elementaarne lugemis-oskus. Seda teemat käsitleb Aivar Põldvee oma ülevaates talurahvakoolidest Eesti- ja Liivimaal 17. sajandi viimasel veerandil. Autor kuulub parimate selle teema uurijate hulka ja on seda varemgi kä-sitlenud, Rootsis ilmunud samateemalises kogu-mikus "Stat – kyrka – samhälle" (Acta Universita-tis Stockholmiensis. Studia Baltica Stockholmi-ensia 21, 2000). Rootsiaegsed talurahvakoolid on eriliseks huviobjektiks. Selle teema uurimisega tegeleb ka B. G. Forseliuse Selts, mida juhib Madis Linnamägi ja mis annab järjekindlalt välja ajakirja Forseliuse Sõnumid. Juba 1991. aastal andis Lembit Andresen välja B. G. Forseliuse elu-loo koos tema kirjadega. Sama teemat on uurinud ka Liivi Arma. Käesolevas artiklis saame hea üle-vaate uurimise praegusest seisust, lõppjärel-dusega, et need Rootsi aja lõpul asutatud talurahvako-olid töid hoolimata suurest näljahädast (1695–1697) ja Põhjasõjast endaga kaasa haridustaseme tõusu, mis jätkus Vene valitsuse all.

Nendele pikkadele artiklitele järgnevad mõned lühemad. Ivar Leimus kirjutab Rootsi asumaade mündipoliitikast Vaasade ja Pfalzide valitsusajal,

jõudes järel-dusele, et põhimõtteliselt jäi kõikjal peale Eestimaa alles kohalik mündisüsteem ning Rootsi võimude sekkumine mündindusse kandis majanduslikku või/ja propagandistlikku iseloomu. Ülle Tarkiainen võtab vaatluse alla arengusuunad põllumajanduses 16. sajandi lõpus ja 17. sajandil. Ta leiab, et Rootsi ajal kujunes välja mõisate süs-teem, mis säilitas oma positsiooni põllumajandus-likus tootmises ka järgnevatel sajanditel. Kuigi ta-lude arv kasvas tunduvalt, jäi 17. sajandi jooksul kinnistunud külade võrk üldjoontes püsima kuni talude kruntimiseni 19. sajandi teisel poolel. Enam-vähem muutumatult säilis paljudes küldes ka ta-lude arv ja põllujaotuse süsteem. Birgit Kibal kä-sitleb Rootsi bürokraatia peegeldust Liivimaal 17. sajandi teisel poolel. Peeglik valis ta Liivimaa kind-ralkubermanguvalitsuse kui siinse Rootsi büokraa-tia ühe jõulisema näite. Ta jõuab järel-dusele, et kui-gi järgnenud Vene keisririigi aeg tõi kaasa mõneti teistsuguse riigipoliitika, toimus 18. sajandi esimes-tel kümnendikel enamiku Rootsi ajal loodud amet-kondade ning kehtinud ametijuhiste ülevõtmine.

Sillakohtu ellukutumisest Liivimaal kirjutab Marten Seppel. Tema arvates oli selle maakondli-ku politseikohtu asutamine, mis leidis sisuliselt aset 1667. aastal, kohaliku aadli järjekordne samm omavalitsusliku korra kindlustamise suunas. Selle peamiseks ülesandeks kujunes suuremate teede ja neil paiknevate sildade korrashoiu korraldamine, mis oli kõrvuti üldise liiklemisolude parandamise eesmärgiga ka strateegiliselt tähtis sõjaväeosade läbimarsimise korral. Sillakohtu institutsioon jõu-dis Rootsi võimu perioodil püsida üle 17 aasta, misjärel see 1694.–1695. aastal Liivimaa rüütel-konna omavalitsuse likvideerimise käigus kaotati, kuid taastati muutmata kujul 1710. aastal Liivimaa rüütelkonna kapitulatsioonilepinguga Venemaale.

Viimane artikkel käsitleb ühte seni teadusli-kult suhteliselt vähe uuritud teemat: kogumiku koostaja Enn Küng võtab luubi alla kullerposti ja reisijateveo sisseseadmise Eesti- ja Liivimaal 17. sajandi esimesel poolel. See on olnud peami-selt filatelistide huviala ja Enn Küng loetleb ka üles rea artikleid, millest enamik – Elmar Ojaste sulest – on ilmunud Rootsis ajakirjas Eesti Filatelist. Nüüd lisandub aga teaduslik käsitlus, mis hõlmab aega kuni 1640. aastate alguseni ja tugineb suu-relt osalt Tartu ja Riia arhiivide allikmaterjalidele. 1639. aasta postikorra muutus postivedu regu-laarseks. Autor rõhutab, et Eesti- ja Liivimaa pos-tiajalooline areng on osa Rootsi ühiskonna poliiti-lisest ja majanduslikust arengust, see oli ka selge märk ühiskonna moderniseerumisest. Ta viitab sellele, et on tutvustatud ainult hetkeseisu, mit-mete sõlmküsimuste lahenduseks on vaja edas-pidiseid arhiivuuringuid.

Selles kogumikus on nii kokkuvõtvat senisest uurimistööst kui ka pioneeripanust. Rõõmustav on üldine tendents: mitte vaadelda Eesti ala ajalugu isoleeritult, vaid seoses naabermaade ja Euroopa arenguga.

Rootsi aja uurimises on tähelepanu äratav Saaremaa väike osatähtsus. Selle põhjuseks on arvatavasti asjaolu, et Eesti alast oli Saaremaa kõige lühemat aega Rootsi valitsuse all – aastatel 1645–1710. Aga juba 1648. aastal läänistati Saaremaa De la Gardiede ja pikima osa sellest ajast (1654–1689) kuulus ta pealegi kuninganna Kristiina ülalpidamismaade alla, midaaldas kindralkuberner Stockholmis. Sellega on rõhuv osa allikmaterjalist viimase arhiivis Stockholmis (K-fond), mis ootab veel eesti uurijate põhjalikumat kasutamist, eriti majandusajaloo aspektist. See kehtib ka De la Gardie arhiivi kohta, mida talletatakse osalt Stockholmis, osalt Lundis.

Kogumiku uus kujundus on meeldivam, annab teaduslikule väljaandele esinduslikuma näo. Saksa keelsed kokkuvõtted on kasulikud. Selle keeleta ei saa tole ajastu uurimisega toime. Oleks võinud olla rohkem illustratsioone, mis vaheldaksid lehekülgede üksluisust. Peale selle on nüüd üldiselt levinud autorite tutvustus, mida praktiseerib esikujulikult ka Tuna – see vääraks järgimist. Üldmulje on paljutootav. Selle taga seisab ka mitmekülgne toimetuskolleegium koos hoolikate abilistega.

Vello Helk

Raamat Läänemere ristisõdadest

Crusade and Conversion on the Baltic Frontier 1150–1500. Edited by Alan V. Murray. Ashgate, Aldershot et al., 2001.

Läänemere piirkonna kristianiseerimise lugu on pälvunud viimastel aastatel Euroopas üha suuremat ja sügavamat huvi. Kui veel hiljuti seostusid ristisõjad eksklusiivselt retkedega Pühale Maale, siis praeguseks on “ristisõdade” mõiste oluliselt laienenud ning medievistide keelepruuki on juurduanud sõnaühend “Läänemere ristisõjad” (*Baltic crusades*).¹ Kuigi Läänemere ristisõdadest ilmus olulisi uurimusi juba eelnenud kümnendil (eeskätt tuleb siin ära mainida William Urbani ja Eric Christianseni tööd²), siis suurem huvipööre selle piirkonna kristianiseerimise ajaloo vastu tärkas 1990. aastate keskel. Ilmselt pole ekslik oletada, et üheks otsustavaks pöördpunktiks senises suhtumises sai 1993. aastal ilmunud Robert Bartletti monograafia “The Making of Europe: Conquest, Colonization and Cultural Change”, mis näitas veenvalt keskaegse Läänemere-maailma uurimise perspektiivikust üldise medievistika raames.³ Loomulikult ei maksa alahinnata ka selle huvidemmuutuse poliitilisi tagamaid: Läänemere riikide üha tihedam integreerumine Euroopa Liitu on esitanud

¹ Läänemere ristisõdadest räägib näiteks ka hiljutine Jonathan Riley-Smithi toimetatud esinduslik ristisõdade ajalugu: *The Oxford Illustrated History of the Crusades*. Ed. J. Riley-Smith. Oxford University Press, Oxford, 1997. Vrd. J. Riley-Smith. *The Crusades: A Short History*. Yale University Press, New Haven and London, 1987, lk. 161–165; 212–215.

² W. L. Urban. *The Livonian Crusade*. University Press of America, Washington, 1981; Id., *The Baltic Crusade*. Second edition. Lithuanian Research and Studies Center, Chicago, 1994. E. Christiansen. *The Northern Crusade: The Baltic and the Catholic Frontier, 1100–1525*. Second edition. Penguin, New York, 1997. Vt. ka W. Urban. *Victims of the Baltic Crusades*. *Journal of Baltic Studies* 1998, kd. 29, nr. 3, lk. 195–212.

³ On rõõm tõdeda, et hiljuti ilmus see oluline raamat Kesk-Euroopa Ülikooli kirjastuse toetusel ka eesti keeles: R. Bartlett. *Euroopa sünd: vallutused, koloniseerimine ja kultuurivahetus 950–1350*. Tlk. T. Tammets. Kunst, Tallinn, 2001.